

Олена Прищепя

Релігійний чинник і просвітницький рух у набутті освіти євреями міських поселень Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX століття)

У публікації аналізується роль релігійного чинника та просвітницького руху у набутті освіти єврейським населенням міських поселень Правобережної України наприкінці XIII – першій третині XIX ст. З'ясовано, що євреї продовжували жити ізольовано від інших етнорелігійних груп, дотримуючись власної традиційної культури і релігійної освіти. Наголошується, що імперській владі так і не вдалося інтегрувати традиційну єврейську освіту до загальнодержавної.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, євреї, хедери, талмуд-тори, клойзи, Гаскала

Olena Pryshchepa

Religious Factor and Educational Movement in the Acquisition of Education by Jews of Urban Settlements of Right-Bank Ukraine (late 18th – first quarter of 19th century)

The role of the religious factor and educational movement in the acquisition of education by the Jewish population of urban settlements of Right-Bank Ukraine in the late 13th – first third of 19th century is revealed. It is found that Jews continued to live in isolation from other ethno-religious groups, adhering to their own traditional culture and religious education. It is emphasized that the imperial authorities never managed to integrate traditional Jewish education into the national one.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Russian Empire, jews, cheders, talmud-Torahs, kloiz, Haskalah

У ранньомодерну добу міський простір Правобережної України вирізнявся етнічною строкатістю: тут поруч із поляками сусідили українці та росіяни. Однак щонайбільше мешкало євреїв, що диктувалося визначеною імперською владою територією їх проживання – так званою смугою осілості. З огляду на важливість досліджень міжетнічних контактів в сучасному світі, і в Україні зокрема, проблема набуття освіти євреями у міських поселеннях Правобережної України наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. залишається актуальною.

Поміж вітчизняних дослідників до розкриття цієї теми долучалися В. Любченко [8], О. Іващенко і Ю. Поліщук [5], Н. Рудницька [12], В. Бойченко [1], О. Скус [13]. Вартий уваги і доробок зарубіжних вчених, які ширше [14; 15], або опосередковано [3; 4; 6; 9] аналізували освітні практики єврейських громад на українських землях в окреслений період.

Унаслідок другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої Правобережна Україна, як відомо, опинилася в новому державному просторі – Російській імперії. Ці доленосні події збіглися зі вступом багатьох європейських держав на шлях модернізації, що дало їм змогу забезпечити перехід від традиційного аграрного

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

суспільства до урбанізованого й індустріалізованого [4, с. 563]. Поміж нових культурних якостей містянина набуває ваги грамотність, здобуття якої вже забезпечувалося мережею навчальних закладів із зростаючою часткою загальноосвітніх шкіл. Тим часом у міських поселеннях Правобережної України цього не спостерігалось.

Реформування освіти в Російській імперії 1803–1804 рр. спиралося на достатньо успішний освітній проєкт Речі Посполитої останньої третини XVIII ст. і позитивно позначилося на стані шкільництва у правобережних українських губерніях. Хоча більшість освітніх осередків продовжували функціонувати при монастирях різних чернечих орденів, навчання у них здійснювалося за світськими програмами, а учнівські колективи формувалися із дітей польської шляхти.

Незважаючи на те, що на законодавчому рівні не існувало обмежень до навчання за соціально-етнічними ознаками [2, с. 642], єврейські громади Правобережної України фактично залишилися поза існуючою освітньою мережею через побоювання втрати власної ідентичності. Численне єврейське населення в містах Правобережжя продовжувало жити ізольовано від інших релігійних груп, дотримуючись власної традиційної культури й релігійної освіти. Як слушно зауважував А. Капеллер “євреї творили замкнені групи, на культуру, побут і співжиття яких суттєво впливала їх релігія” [7, с. 115]. В збереженні єврейської самобутності та відокремленості від решти міського світу важливу роль відігравала традиційна освіта юдеїв, яка передбачала опанування різним рівнем знань релігійних текстів: передусім молитов, потому – Тори (П’ятикнижжя) й насамкінець – Талмуду.

Здобути релігійні знання можна було як приватно, так і відвідуючи навчальні заклади, створені на громадських засадах. Традиційно єврейські діти здобували початкову освіту у хедерах – школах, відкриті які міг будь-який член юдейської громади, що володів достатнім мінімумом релігійних знань. Хедерне навчання – обов’язкове для всіх єврейських хлопчиків – могло тривати від шести до тринадцяти років. Як і повсюди в смузї осілої євреїв, у міських поселеннях Правобережної України існували хедери трьох рівнів, які визначалися в основному рівнем релігійних текстів, що там вивчалися [15, с. 57].

Хедери існували фактично в усіх містах та містечках (штетлах) Правобережжя, їхня кількість залежала від загальної кількості єврейського населення. Зазвичай групове навчання за кошти батьків організовувалося вдома у вчителя (меламеда). Поглиблене вивчення Талмуду можна було продовжити в ієшивах (єшивах, ієшиботах) – школах вищого типу. Фактично це були хедери з поглибленим навчанням, які існували переважно на кошти батьків. Аналогічні вищому рівню хедерної освіти ієшиви вирізнялися кращим рівнем викладання [15, с. 59]. Прикметно, що соціальний статус меламедів характеризувався як доволі низький, оскільки вони не мали спеціальної професійної підготовки й переважно жили в бідності. Однак релігійна освіта і вченість в очах пересічних євреїв традиційно зберігали цінність, що стимулювало їх до отримання хоча б початкового рівня знань.

Окрім приватних, існували й громадські початкові школи – талмуд-тори, у яких коштом релігійної громади та на пожертви заможних євреїв навчали найбідніших дітей і сиріт. У них, як і в хедерах, не було місця ні світським предметам, ні профе-

сійному навчанню. Залежно від успіхів чи невдач в освоєнні Талмуду випускники хедерів і талмуд-тор або продовжували навчання на більш високому рівні, або ж спрямовували зусилля на професійні заняття. Найздібніші учні далі навчалися в громадських бейт-мідрашах (клойзах). Останні поєднували функції молитовних будинків і своєрідних читальних залів, які були відкриті для всіх членів єврейської громади й функціонували в міських поселеннях Правобережної України переважно коштом коробкового збору – особливого виду податку на предмети першої необхідності [12, с. 33; 13, с. 21–22].

Зазвичай у їхніх стінах, окрім молитов, можна було почути обговорення релігійної літератури, у якому міг узяти участь кожен присутній, а для потреб відвідувачів тут функціонували й бібліотеки релігійних книг. Нерідко в містечках такі молитовні будинки, зокрема на Волині, могли виконувати й функції синагог. Зокрема, в історичній частині сучасного Рівного одна з вулиць зберегла давню назву – Шкільна – як ознаку поєднання єврейських шкіл із молитовними будинками й синагогами, яких тут розміщувалося чи не найбільше [11, с. 69–73].

Відсутність офіційних занять та уроків, плати за навчання й усебічна фінансова підтримка учнів бейт-мідрашів робила ці заклади привабливими для тих, хто через набуття глибоких знань і відповідного рівня релігійної освіти мав намір забезпечити собі вищий соціальний статус у єврейському середовищі. Значною підтримкою для таких учнів слугувала система так званих щоденних кормильць (“днів”), коли кожна єврейська сім’я принаймні один раз на тиждень вважала обов’язком запросити до себе на обід одного учня-талмудиста, а то й організувати нічліг у себе вдома немісцевим учням.

Оскільки у першій третині XIX ст. ще не велася офіційна статистика по обліку усіх єврейських шкіл, маємо лише фрагментарні дані про їх функціонування – без зазначення конкретного типу.

Наголосимо, що на традиційній освіті євреїв Правобережної України, мало позначився розкол у юдейському соціумі й виокремлення ще в другій половині XVIII ст. нового напрямку релігійного руху – хасидизму, прихильниками якого ставали переважно прості євреї – дрібні торговці, шинкарі, ремісники [6, с. 4; 9, с. 35–36]. Оскільки їм доводилось багато працювати, аби прогодувати сім’ю, опанувати тлумачення Тори й Талмуду не випадало. Тому вони охоче сприймали настанови хасидських духовних вождів – цадиків – про переваги молитви над вивченням священних текстів. Постійне спілкування з Богом через молитву, служіння йому тілом і душею, праведними думками та вчинками, наполегливою працею мали б наповнювати хасидів відчуттями радості життя і його сенсу [3, с. 189]. Однак для знання молитовника також потрібно було відвідувати школи.

Отож єврейські громади Правобережної України спромоглися в першій третині XIX ст. зберегти релігійну систему освіти, забезпечену відповідною шкільною мережею, яка нарівні із синагогами постала одним із підґрунть формування культурного світу євреїв, закритого від решти містян релігійними догмами юдаїзму. Її збереження може розглядатися як своєрідний супротив асиміляторському впливу імперської влади, спрямованого на русифікацію євреїв.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Намагання єврейської громади обмежитися рамками національно-релігійної самобутності не задовольняли російську владу, але інтегрувати їхню традиційну освіту в державну систему їй було не під силу. Зокрема, у “Положенні про євреїв” 1804 р. були враховані побажання кагалів не засновувати юдейських загальноосвітніх шкіл, натомість фіксувалося запрошення відправляти дітей євреїв до загальноміських шкіл – від народних училищ аж до університету. Водночас зберігався дозвіл утримувати власним коштом свої школи, у яких зобов’язували викладати одну з трьох мов – російську, польську чи німецьку [10]. І все ж в законодавчий спосіб змусити євреїв вивчати чужі для них мови не вдалося, як урешті й долучити їх до загальноосвітніх міських шкіл. Можна назвати лише окремі випадки, коли євреї в означений період віддавали своїх дітей до світських шкіл [16, с. 501].

Діяльність єврейських навчальних установ неможливо оцінити однозначно. З одного боку, вони вносили в єврейське середовище грамотність, прищеплювали повагу до релігійних і національних традицій, а з іншого – формували односторонність знань через відсутність у програмі навчання світських предметів і невисокий освітній рівень самих наставників. В результаті значна частина єврейського населення залишалася малоосвіченою.

Тому було важливо, аби в самому єврейському середовищі визріла думка про недопустимість відособленості від навколишнього світу й про потребу залучення до надбань світової культури, не відмовляючись при цьому від основних принципів юдаїзму. Такі ідеї, як відомо, лунали в Західній Європі ще наприкінці XVIII ст. з вуст маскілім – прихильників Гаскали – просвітницького руху євреїв, засновником якого вважають берлінського філософа М. Мендельсона (1729–1786) [4, с. 623].

У Правобережній Україні апологетом світської освіти для євреїв виступав Іцхак Бер Левінзон (1786 (1788?)–1860) – уродженець Кременця, родом із заможної родини. Ще в дитячі роки він опанував російську мову, що було на той час великою рідкістю поміж євреїв. З ідеями Гаскали йому вдалося ознайомитися в Галичині під час викладання в єврейських школах (зокрема, у Бродах). Після повернення на Волинь Левінзон влаштувався приватним учителем у родині багатого єврейського бердичівського купця. Перебуваючи наприкінці 1820-х рр. у Бердичеві, він створив гурток “любителів освіти” як майданчик для обґрунтування власних ідей про необхідність вивчення євреями світських наук, що, на його думку, не заперечувалося законами єврейської релігії [5, с. 119]. Детальніше свої ідеї він виклав в опублікованій 1828 р. книзі “Теуда бе-Ізраель” (“Призначення Ізраїля”), над якою працював уже в Кременці, куди повернувся після тяжкої недуги. Проживши в нужді на його околиці близько сорока років, він не втомлювався друкованим словом переконувати в тому, що світські знання жодним чином не зашкодять вірі юдеїв і повазі до їхніх вікових традицій [14, с. 449].

Хоча віяння Гаскали слабо зачепили міських євреїв Правобережжя, однак відомо про спробу реалізувати ідеї просвітників в Умані на Київщині. Саме тут на початку 1820-х рр. короткий час функціонувала перша в Правобережній Україні світська єврейська школа за системою Мендельсона [8, с. 78–79]. Ініціював її відкриття уродженець Умані Бернад Герман Гурвич (Горовиц) – визначний єврейський педагог

і письменник (1785–1860 (1857?). Як і Левінзон, Гурвич чудово володів російською мовою і за сприяння батька-комерсанта здобув ґрунтовну європейську освіту [13, с. 176]. Окрім єврейської мови, у цій школі вивчали німецьку й французьку, арифметику, історію, географію, та невдовзі під тиском ортодоксальних кіл вона була закрита. У 1830-х рр. її спробував відновити лікар та громадський діяч Бернард Абрагамсон, однак безуспішно [1].

Отже, наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у міських поселеннях Правобережної України освіта єврейського населення фактично перебувала поза державним регулюванням і продовжувала організовуватися традиційно у приватний спосіб чи коштом єврейських громад. Залучення євреїв до загальноосвітніх шкіл зводилося до поодиноких випадків – і через небажання набувати світських знань, і через неспроможність імперської влади запропонувати дієвий спосіб їхньої інтеграції до загальноміського життя.

Система єврейської освіти формувалася у гострому протистоянні між прихильниками єврейського просвітництва, з одного боку, та традиційними рабиністами чи хасидами – з другого. Упровадження загальноосвітніх предметів до традиційних форм освіти давало євреям більше шансів для культурної взаємодії з іншими групами містян. Однак державне регулювання приватних та громадських ініціатив у сфері освіти єврейської спільноти лише починало робити перші кроки.

1. Бойченко В. Євреї в історії Уманщини (полікультурний аспект). *Краєзнавство Черкащини*. Київ: Наук. світ, 2004. № 7, спецвип. С. 45–52.

2. Высочайше утвержденный Уставъ учебныхъ заведений, подвѣдомыхъ Университетамъ. № 21.501 (5 ноября 1804). *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года*. Собр. 1-е. 1830. Т. XXVIII: 1804–1805. С. 626–647.

3. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.

4. Дейвіс Н. Європа: історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. 6-те вид. Київ: Основи, 2014. 1463 с.

5. Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття. Житомир: Волинь, 1998. 192 с.

6. Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. Иерусалим: Ассоциация “Тарбут”, (1990) 2015. Ч. 2: 1772–1882 гг. 300 с.

7. Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Укр. Католич. Ун-ту, 2005. 360 с.

8. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії: Нариси з історії та культури євреїв України. 3-є вид. Київ: Дух і літера, 2009. С. 60–95.

9. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. 2-ге вид., доповн. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. 338 с.

10. Об устройстве евреев. Именной [указ], данный Сенату. № 21.547 (9 декабря 1804). *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года*. Собр. 1-е. 1830. Т. XXVIII: 1804–1805. С. 731.

11. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. Рівне, 2006. 223 с.

12. Рудницька Н. В. Освіта євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX століття. Житомир, 2007. 216 с.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

---

13. Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1783–1917 років: монографія. Умань, 2009. 265 с.

14. Цинберг И. Исаак Бер Левинзон и его время. *Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков*: сб. тр. евр. историков: учеб. пособие для учителей евр. школ и студентов евр. ун-тов. Иерусалим, 1995. С. 441–480.

15. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расчленения в традиционном еврейском обществе восточно-европейской диаспоры. *Еврейская школа*. 1993. Январь-Март. С. 53–64.

16. Kowalski F. Krzemieniec. Ateny Juliusza Slowackiego / pod red. St. Makowskiego. Warszawa, 2004. S. 497–520.